

نظری به آثار طبی شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا

دکتر بدیع‌الله دبیری‌نژاد
عضو هیات علمی دانشگاه اصفهان

حمد و سپاس بی‌پایان بر واجب‌الوجودی که ذرات جهان مسخر مشیت اویند و عالم و عالمیان از خرد و کلان مفتقر و محتاج عنایات نامتناهی وی. و درود بی‌پایان به روان پاک سید سادات و سرور کائنات و مفخر موجودات عالم و خواجه جهان هستی صلی‌الله علیه و آله و سلم و اولاد امجاد و صحابه کبار و تابعین نامدار او باد.

در تاریخ اسلام کمتر کسی را می‌یابیم که با تلاش‌ها و کوشش‌ها بتواند به اندازه *ابن سینا*، آثار گرانبها و ارزشمندی از خود به یادگار بگذارد. *ابوعلی سینا* در تمام فنون و علوم زمان خود آگاه بود و تا آنجا که عقل دوران‌دیش و بصیرت ذاتی او، اجازه می‌داده، پیش رفته است. از همین جهت است که در تمام دوره مفصل قرون وسطی کتب او تنها مرجع مدارس ممالک شرق و غرب به شمار می‌رفت.

اروپاییان، او را *ارسطوی اسلام* و *بقراط ثانی* لقب داده‌اند و وی را مثل اعلای فلسفه در قرون وسطی می‌دادند و وی را از مجازات عقلی بشر شمرده و در ستایش آیین خورشید عالم‌تاب علم و معرفت، سخن‌های فراوانی گفتند. شرقیان بدون شک در مدت بیش از ده قرن از لحاظ علم و معرفت نیز ریزه‌خوار خوان بی‌دریغ این فرزانه زمان بودند و به شهادت محققین آسیایی و اروپایی افکار و عقاید او قرن‌ها به شرق و غرب عالم متمدن قدیم حکمرانی می‌کرده است. اگر بوعلی‌سینا و صدها عالم و فیلسوف دیگر ایرانی وجود نداشت و با همّت و حمیت و داریت و استعداد خویش، مشعل فروزان علم و هنر را به دست با کفایت خود نمی‌گرفتند، معلوم نبود که سرنوشت تمدن و فرهنگ بشر در تاریکی‌های وحشتناک فکری و علمی قرون وسطی یکجا می‌انجامید. و اگر علمای بزرگ ایرانی آثار ارزشمند به وجود نمی‌آوردند و آراء و عقاید ذی‌قیمت و کم‌نظیر این فرزندگان به وجود نمی‌آمد، چگونه ممکن بود کاروانی تمدن و فرهنگ جامعه ایرانی به جانب ترقی و تعالی پیش می‌رفت و در دنیای تاریک و ظلمت گرفته قرون وسطی به کدام جانب متوجه می‌شد. *ابوعلی سینا* و امثال او بزرگترین حق را به گردن تمدن جهان داشته و دارند. ابن‌سینا با احاطه‌ای که در علوم رایج زمان داشت توانست متهورانه و مردانه بزرگترین ضربه را به پیکر عفریت جهل و نادانی و تباهی وارد سازد. این عالم فرزانه، بشر را از نابودی و تباهی نجات داد و سعی کرد آموخته‌های خود را بی‌دریغ در فضا گسترده جهان پخش نماید.

ابوعلی سینا متعلق به همه طبقات مردمی می‌باشند. و کارهای علمی او سبب و وسیله به وجود آمدن افتخارات و مباحثات ابدی در جامعهٔ ارینیان گردیده است و خوشبختانه ابوعلی سینا در عصر و زمانی می‌زیست که از لحاظ اوضاع سیاسی و اقتصادی و حتی مذهبی و پیشرفت علم و هنر و تجلیل و تکریم از علما و دانشمندان، درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی به شمار می‌رفت. ابوعلی سینا یکی از پرکارترین علما و فرزندگان جهان در قرن چهارم و پنجم ه.ق بوده و به شهادت محققین، وی بیش از ۲۳۸ کتاب و رساله دارد که حاوی تمام علوم و فنون زمان اوست و خوشبختانه اکثر این آثار باقی مانده است. کتاب‌های شیخ‌الرئیس را می‌توان از لحاظ درجات علمی به سه دسته تقسیم کرد:

گروه اول کتب و آثار طبّی، گروه دوم، کتب فلسفی و علمی و گروه سوم کتب و رسالات ادبی. مطالب خود را با بحث در آثار طبّی شیخ‌الرئیس پی می‌گیریم - با این که ابوعلی سینا در فلسفه توجه فراوانی مبذول داشته ولی شهرت جهانی او به طب و طبابت بیشتر بوده و می‌باشد. علت مهم شهرت وی آن است که در قرن چهارم فلسفه از جانب دو منبع بزرگ یعنی دین و عرفان مورد حمله واقع می‌شد که گروه اول به وضوح آن را کفر می‌شمردند و گروه دوم به نام حمق و جهالت و سفاهت، مردمان را از توجه به آن باز می‌داشتند. علماء و فضلاء نمی‌توانستند مستقیماً از دانش‌ها و فضل و فلسفه و حکمت خویش بهره بگیرند و به حیات علمی خود ادامه دهند.

به ناچار هر دانشمندی و هر فیلسوف و حکیمی به طب و نجوم که مورد میل و توجه عمده حکمای آن عصر بود روی آوردند تا با کسب این علوم بتوانند در دستگاه سلاطین و امرای آن عصر و زمان راه یابند و به حیات علمی خویش ادامه دهند.

شیخ‌الرئیس هم از جمله کسانیست که از همان اوان جوانی می‌کوشید در دستگاه امیران مقتدر راهی یابد و برای خود جایگاهی و پایگاهی محکم و مطمئن به وجود آورده و به همین علت پس از فوت پدرش در بخارا، به سامانیان نزدیک شد و برای خود شغلی در نظر گرفت و هنوز به سن نوزده سالگی نرسیده بود که به معالجهٔ امیر سامانی مشغول شد و مقام طبّی وی آن چنان مورد توجه و دقت بزرگان قرار گرفت که به زودی توانست با بهره‌گیری از دانش‌های طبّی خود، مورد احترام و اعزاز واکرام *مجدالدوله و وزارت شمس‌الدوله و علاءالدوله* قرار گیرد.

ابوعلی سینا در طب به مقامی رسید که یکی از استادان بزرگ و مشهور زمان خویش، همچون رازی و دیگران گردید. او در طب از *شیوهٔ بقراط* و در فلسفه از *طریقهٔ ارسطو*، سودها برد و اساس و پایهٔ طبابت خود را بر طب بقراط نهاد. و در بیان اصول طب از منطق ارسطو هم استفاده نمود، به خلاف محمد زکریای رازی که اصول جالینوس را در طب ملاک خود قرار داده بود. طب شیخ‌الرئیس بیشتر جنبه علمی دارد تا تجربی، کتاب «قانون» او در شرق و غرب عالم بیشتر از دایره‌المعارف طبّی رازی یعنی کتاب «الحاوی» مورد توجه و اقبال قرار گرفته است.

علت توجه جهان به این عصر طبّی از این جهت است که کتاب «الحاوی» محمد زکریای رازی بیشتر جنبه تجربی و عملی دارد و بوعلی سینا در «قانون» بیشتر به جنبه نظری عنایت داشته است. او به مانند رازی به جراحی عنایتی نداشت. او اولین کسی است که انگل‌های موجود در بدن انسان را کشف کرد و امراض ناشی از آنها را شناخت و وی در شناخت این طفیلی یا انگل‌ها و همچنین در معالجه صرع و قولنج و مداوای آنها طریقه خاصی داشت.

با معالجه قانون و رسالات طبّی شیخ‌الرئیس و مقایسه آنها با سایر کتب طبّی تا قرن چهارم ه.ق معلوم می‌شود که بوعلی سینا در پیشرفت این علم تا چه اندازه از طریق تجربیات شخصی خود به گسترش این دانش افزوده است. همان‌طوری ذکر شد، مهم‌ترین و با ارزش‌ترین آثار طبّی بوعلی سینا، کتاب ارزشمند «قانون» اوست که در واقع دایره‌المعارف طب اسلامی به شمار می‌رود. هر چند بسیاری از مخالفان شیخ ابوعلی سینا، بر کتاب قانون او ایراد گرفته‌اند و در شمردن خواص اجسام زیاده‌روی کرده است و مبحث تشخیص امراض را بسیار پیچیده نموده است، با وجود این، اگر این کتاب را با کتاب «الحاوی» محمد زکریای رازی و کامل‌الصناع و طب‌الملکی ابوالعباس مجوسی اهوازی مقایسه و مطابقت کنیم، ارزش واقعی این اثر و تفوق آن بر همگان ثابت می‌شود. از این جهت این اثر طبّی در سراسر قرون وسطی، تنها کتاب طبّی بود که در تمام مدارس (دانشگاه‌های) ممالک اسلامی و مسیحی و اروپایی تدریس می‌شد و مرجع تمام محصلین شرق و غرب در علم طب به شمار می‌رفت و تا حدود سال ۱۶۵۰ میلادی در دو دانشگاه لوون و مون پلیه پاریس تدریس می‌شد و بسیاری از استادان بزرگ دانشگاهی «فینا» و «فرانکفورت» آلمان از آن استفاده می‌کردند. کتاب قانون ابن سینا یکی از مهم‌ترین آثار طبّی جهان و از کتب طبّی اسلامی و ارکان این دانش در دنیای قدیم می‌باشد. کتاب قانون در پنج کتاب به شرح زیر می‌باشد.

۱- در امور کلی طب شامل چهار فن.

۲- ادویه مفرد شامل دو جمله.

۳- امراض جزئیة اعضای انسان شامل بیست و دو فن.

۴- امراض جزئیة‌ای که اختصاص به اعضای معینی ندارد شامل هفت فن.

۵- در ادویه مرکبه (اقربادین) شامل چند مقاله و دو جمله.

از این کتاب نسخه‌های متعدد و گوناگون در دست است و چند بار به چاپ رسیده و از آن به تمامی یا به اجزاء ترجمه‌های متعدّد به لاتینی و سایر زبان‌ها شده که چند بار به چاپ رسیده است. این اثر مهم طبّی به سبب اهمیت و اعتباری که در طب اسلامی دارد از آغاز تألیف این اثر، مورد توجه علمای اسلامی قرار گرفته و به همین جهت شرح‌های فراوان و متعدد بر آن نوشتند و مختصراتی از آن ترتیب دادند و این مختصرات را شرح و تفسیر کردند و یا حواشی متعدد بر آن نوشتند در این جا به چند نمونه آن اشاره می‌کنیم:

- ۱- شرح قطب‌الدین محمد مسعود شیرازی در قرن هشتم ه.ق این شرح در سال ۶۷۴ نوشته شده است .
 - ۲- شرح قطب‌الدین ابراهیم بن علی المصری در قرن ۷ ه.ق.
 - ۳- شرح علاء‌الدین بن ابی‌الحزم القرشی متوفی به سال ۶۸۷ ه.ق.
 - ۴- شرح موسی بن یونس ، این شرح به کتاب فی مفردات الفاظ قانون در قرن هفتم ه.ق معروف است.
 - ۵- شرح فخرالدین محمد بن عمر ضیاء‌الدین طبرستانی رازی در قرن ۷ ه.ق این شرح کلیات فخرالدین رازی معروف است . ابن سینا رسالات فراوانی نوشته و همه این رسالات و ارجوزه‌های طبّی را مرحوم دکتر غنی از **تاریخ الاطباء، ابن ابی‌اصبیه** و «**بروکلمن**» استخراج نموده و در رساله ابن سینا آورده که تعداد این رساله‌ها بالغ بر ۲۲ (بیست و دو) می‌باشند که بعضی از آنها اشاره می‌کنیم : ۱= رساله حفظ الصّحّه ۲= دستورطبّی ۳= ارجوزه در طب علمی و عملی ۴= مختصری از رساله نبض به زبان فارسی ۵= الادویه‌القلبیه ۶= رساله جودیه به فارسی ۷= رساله اضحویه ۸= ارجوزه فی التّشريح ۹= الاقرا باذین ۱۰= ارجوزه فی المجریات فی الطبّ ۱۱= تشریح الاعضاء (AND Tome) به فارسی ، ۱۲= فی بیاض النبض ، ۱۳= سیاسة‌البدن ۱۴= الفصد(حجامت) ۱۵= فصولی فی الطبّ ۱۶= المسائل الطّیبه ۱۷= منافع الاعضاء ۱۸= رفع المضار الکلیه من الابدان السنّیه ۱۹= ورساله‌هایی در علوم طبیعی از قبیل صیدنه یا داروشناسی و بیطره یا (ستور پزشکی = دامپزشکی) و علم الحشّاش یا گیاه‌شناسی و علم‌الحيوان .
- دانستن این علوم در علم طبّ به کار می‌آمد و از دانستن آنها برای تکمیل فنّ طبّ چاره نبود . یکی از رساله‌های مهمّ شیخ‌الرئیس ، رساله نبض به فارسی است . بدون تردید اولین کسی که شناخت بیماریها را از طریق گرفتن نبض کشف کرد ابن‌سیناست . این رساله شامل بحث در کیفیت آفرینش عناصر و امزجه و طبایع و بحث در دوران دم و نبض و انواع و کیفیت شناختن آنست . این کتاب از جمله نخستین آثار است که در فنّ طبّ نوشته شده و حاوی اصطلاحات علمی متعدد طبّی به زبان فارسی است .

مقدمه این آثار چنین آغاز می‌گردد:

« فرمان خداوند ملک عادل مؤید منصور مظفر ، عضدالدین علاء‌الدوله و قاهرالامه و تاج‌المله، ابوجعفر حسام امیرالمؤمنین ، به من آمد که اندر باب دانش رگ ، کتابی بکن جامع ، که همه اصل‌ها اندر وی بود به تفضیل ، پس فرمان را پیش گرفتم و به اندازه طاقت و دانش خویش این کتاب را تصنیف کردم به زبان پارسی چنان که فرمان بود بر توفیق ایزد جلّ جلاله معونت کردم و از وی یاری خواستم ، امیدوارم به دولت چنین خداوند توفیق و یاری یابم» همانطوری که گفتم آثار طبّی ابن‌سینا مورد توجه علما و بزرگان جهان آن عصر و جهان پیشرفته امروزی قرار گرفته و می‌گیرد و کتاب قانون ، این شاهکار طبّی بیش از ۵۰۰ سال در مراکز علمی جهان تدریس می‌گردد . درباره اهمیت و ارزش جهانی کتاب قانون ،

«نوبرجر» می گوید: «مردمان قرون وسطی به کتاب قانون چنان می نگریستند، مثال این که آن کتاب چون کتب آسمانی وحی منزل است و مقدمات و براهین منطقی آن را چون قضایای مسلّمه مقررات بدیهی تصوّر می کردند.»

استاد «کمستون» می گوید: هر کس که کتب جالینوس را بخواند و بعد به کتب ابن سینا مراجعه کند فرق فاحشی و بینی میان آنها خواهد دید و باید به این نکته اذعان داشت که پیش از بوعلی سینا و بعد از او در علم طب کتابی مانند قانون نیامده است. این اثر ماندگار طبّی درباره یکصدوشصت نوع بیماری مانند *ذات الجنب*، *سل* و امراضی که به وسیله آب و خاک منتشر می شوند بحث می کند. شیخ الرئیس در این اثر، پس از آن که اقوال قدما را نقل می کند از دیدگاهها و تجربیات شخصی خود نیز مطالبی می آورد که از ابتکارات شگرف علم طبّ به حساب می آید. متن عربی این کتاب در سال ۱۵۹۳ میلادی در شهر رم چاپ و منتشر گردید و ترجمه عربی آن در سال ۱۴۹۱ میلادی در ناپل صورت گرفت و ترجمه لاتینی کتاب قانون سی بار چاپ شد که اساس آن، ترجمه ژراردر کرمون *gereclrd Crmon* است. در قرن پاتر دهم میلادی شرح بزرگی بر کتاب قانون نوشته شد و هر چه از طبّ نظری و عملی وجود داشت در آنجا گرد آوردند. این اثر کم نظیر و ارزشمند به وسیله سیدحسین موسوی کنتوری به زبان اردو ترجمه گردید و به سال ۱۳۴۱ ه. ق چاپ و منتشر شد و در سال ۱۹۳۰ به زبان انگلیسی با دقت تمام ترجمه گردید که متأسفانه نام و مشخصات مترجم آن معلوم نیست.

یک مرور سطحی به کتب طبّی ابن سینا نشان می دهد که این مرد بزرگ حقاً یکی از اعجوبه های زمان خود بوده است چه در این مرور، مطالعه کننده با نابغه ای فوق العاده و تسلّطی شگرف در علم و معرفت روبه رو می شود که حیرت آور است وی در مدت حیات کوتاه خود (۳۷۰-۴۲۸) توانسته آثاری در علوم مختلف و رساله های علمی و حکمی و طبّی فراوان بنویسد که هر یک از این آثار هنوز خواننده را به تفکر و تعمق وا می دارد. ابن سینا نه تنها در شرق و بلکه در غرب بیشتر مورد ردّ و قبول واقع شده، نویسندگان دائره المعارف بریتانیکا در شرح و احوال او آورده اند: این یک حقیقت انکارناپذیر است که بوعلی سینا در قرن دوازدهم تا هفدهم میلادی تنها راهنمای علم طبّ بوده است و کتب طبّی و مدتها زیاد در دانشگاههای اروپا تدریس می شد.

«توضیحات و منابع»

بقراط (= بقراط)، جالینوس، روفوس، اوریباسیوس، اطباء اربعه، اولین کسانی بودند که علم طب را بنیان نهادند و سپس اطباء دوره های بعد با عنایت به آثار این پزشکان، کتب ارزشمندی تألیف کردند و از خود به جا گذاشتند، یکی از این چهره‌های مشهور، ابوعلی سینا می‌باشد که اساس طبابت خود را طب شیوه کار بقراط قرار داد. بقراط بزرگترین طبیب دوره باستانی می‌باشد.

۲- به زبان عربی: الانکستوما نام نهاده شده (panasite)

۳-الدوره المستدیرة (= انگل)

۴- قولنج quwlanj یا qulenj معرب یونانی kolonos از واژه kolco گرفته شده. در پزشکی دردی که غفلتاً در ناحیه شکم خصوصاً نواحی مجاور به قسمتهای مختلف قولون qulon ها حاصل شود و در صورت شدت ممکن است به مرگ منتهی شود. انواع مختلف دارد قولنج کلیوی، کبدی، روده‌ای، قولنج کیسه صفرا و غیره. در هر حال قولنج با دردی شدید و ناراحت‌کننده همراه است. رساله قولنج را ابن سینا در زمانی که در قلعه فردجان اراک (فراهان) حبس بود نوشت.

۵- جشن نامه ابن سینا، گردآوری دکتر ذبیح‌الله صفا جلد اول.

۶- فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، دکتر یحیی مهدوی.

۷- رساله رگ‌شناسی، بکوشش دکتر محمد جواد مشکوه.

۸- فرهنگ اعلام دکتر محمد معین (فرهنگ ۲ جلدی).

۹- دایره‌المعارف فارسی ۳ جلد، به همت دکتر غلامحسین مصاحب.

۱۰- چهار مقاله نظامی عروضی - مقاله چهارم در علم طب و هدایت طبیب، محمدقزوینی، به کوشش دکتر محمد

معین.

۱۱- حجه‌الحق ابن سینا، دکتر صادق گوهرین.

۱۲- لغت‌نامه دهخدا، علی‌اکبر دهخدا.

۱۳- کتاب قانون در سه مرحله نوشته شد، قسمت اول در شهر جرجان (گرگان) حدود سال ۴۰۳ ه.ق و قسمت دوم

در شهر ری تألیف شد به سال ۴۰۵ ه.ق و قسمت سوم در همدان بین سال‌های ۴۰۵ تا ۴۱۴ تألیف گردید.

۱۴- دانشنامه ایران و اسلام جلد ۴ - بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
